

Imreh István

Mezőgazdasági rendtartások, egyezségek, utasítások (1580–1635)

A XVI. és XVII. század fordulóján Erdély mezőgazdaságában nem állapítható meg jelentősebb szerkezeti változás. A két századot egybekötő évtizedekben, úgy tűnik, nem történt számottevő fordulat, nem vette kezdetét új szakasz. Figyelmet érdemlő azonban az a színvonal, amelyre a mezőgazdaság előzőleg eljutott, és amelyet — a századvég viharait átvészelve — Erdély földművelő népe ismét helyreállított. A XVII. század eleji újrakezdés ugyanakkor a megtorpanás előzménye is.

Egészében véve mindezt csak néhány újabb gazdaságtörténeti mélyfúrás nyomán vethetjük fel mint munkahipotézist. Elfogadására felbátorít Udvarhelyszék e korbéli jegyzőkönyveinek vizsgálata is.¹ Végigpásmázva e források alapján a paraszti élet fő munkaterületeit, kutatva a mezőgazdaság termelési technikájának változásait, meggyőződhattünk a korábbi évszázadok során kibontakozó gyors fejlődésről. A termelőerők, a termelési eljárások viszonylagos fejlettsége azonban — sok belső és külső gazdasági és politikai tényező hatására — nem válhatott a magasabb fokra való feljutás emeltyűjévé. Az élet ily módon, e tájegységben, csak szélességében terjeszkedett, csupán lehetőségeinek már adott körén belül érlelt be korábbi kezdeményeket, és már kiformalódott kereteket töltött ki egyre jobban, mind teljesebben a feudalizmus jellegzetes kelet-európai termelési-társadalmi viszonyaival. Ez a megkésett kiteljesedtség valójában nemcsak szilárdulást jelentett, hanem megtorpanást is, ami a fejlődésmenet távlatában — a polgári átalakulás folyamatában — már hanyatlást, visszaesést is eredményezett.

Az erdélyi jobbágyság XVI. századi viszonyait elemezve Erdély múltjának kutatói² szintén számba vették a visszafogó erőket, a lassító tényezőket — nem utolsósorban a század közepén és végén dúló harcokat, pusztításokat. P.P. Panaitescu³ a moldvai és havasalföldi viszonyokat tanulmányozva ugyancsak ahhoz a végkövetkeztetéshez jutott el, hogy az

¹ Imreh, St.—Pataki, J.: *Contribuții la studiul agriculturii transilvănene (1570–1610)* Acta Musei Napocensis 4/1967. 153–185.; 6/1969. 187–209. — Imreh István—Pataki József: *Adatok Udvarhelyszék Mezőgazdaságához (1570–1610)*. Aluta 1/1969. 131–141.; *Adatok Udvarhelyszék állattartásához*. Aluta 2/1970. 169–180.; *Székely Oklevéltár*. Új sorozat I. 1983 és II. 1985. (Közvetési Demény Lajos és Pataki József)

² *Istoria României*. II. 1962. 880.

³ Costăchel, V.—Panaitescu, P.P.—Cazacu, A.: *Viața feudală în Țara Românească și Moldova* (sec. XIV—XVII). București 1957. 39.

agrárállapotokat lassú, nehézkes továbbfejlődés jellemzi, szemben a XVI. században kibomló ígéretes fellendüléssel. Ezt a jelenséget tágabban, európai méreteiben Várkonyi Ágnes így jellemzi: „Válságok sorozatának: az árak, a bérek, a demográfiai viszonyok, a mezőgazdasági termelés alakulása, a jövedelmek és az életviszonyok változása mutatja a XVII. századot. Eszerint a XVI. századhoz képest a fejlődés lelassult, megtorpant, hosszas stagnációs időszakok váltják egymást, sőt egyes területeken rövid, éles visszaesések következnek be. A földművelők helyzete leromlik, a lakosságnak kevesebb bér, élelem jut, járványok pusztítanak, nő a mortalitás, a népességszaporulat a relatív növekedés ellenére is abszolút mértékben pangást mutat. E válságjelenségek nem korlátozódnak egyetlen országra vagy területre. Széles kiterjedésükre jellemző, hogy az ausztriai, szlovákiai és a lengyelországi ár-bér és demográfiai mutatók hasonló folyamatról tájékoztatnak. A XVII. század tehát a válságok, regresszió ideje. Hatalmas megterhelés nehezedik a társadalomra, szorításából csupán egyetlen ország, Anglia tud kitörni.”⁴ Ugyanakkor azonban ebben a látszólag refeudalizálódó világban jelentős ipari és kereskedelmi fejlődés alapozódott meg, s megtörtént a felkészülés a XVIII. század látványos sikereire, a polgári szervezetre való átváltásra.

Ilyen feltételek közepette szükségszerű folyamatnak tűnő a zárt, szerves feudális intézmények újra való megerősödése. Példa erre, hogy csak egyet, de igen jellegzeteset említsünk, hogy a XVII. század pusztításai nyomán gyéribbé vált lakosságot jobban összefogó földközösség Erdélyben ismét tért hódított,⁵ és erőre kapott sok más, a feudális rendszernek korábban már bomlófélben lévő középkorias formája is. Így azután a támogatásra, védelemre szoruló emberekre nálunk nemcsak a középkorban, hanem az újkor küszöbén is jellemző volt a szorosabb társulás. A létfeltételek bizonytalansága, a sokféle természeti, társadalmi veszélyeztetettség, a sorsukkal való birkózás súlyos gondjai szolidaritásra ösztönözték, egybebúvársra készítették az embereket. Az összefogó, keretek, a kapcsolatok formái igen változatosak, sokszínűek voltak. Általában azonban kisebb nagyságrendűség és az jellemezte őket, hogy a kapcsolatok kötőereje eléggé nagy, a belső kohézió számottevő volt. Mindazokban a közösségekben, amelyekbe beleszülettek és éltek az emberek, valamint a vállalt közösségekben, amelyekbe befogadták őket, mind pedig a sajátos, feudális szervezetekben szoros és személyes emberi kapcsolatok szála szövédket.

Mindez természetesen szabályozást kívánt. Kellott az előírások rendszere, az emberek helyét, a tennivalókat, a magatartásformákat megszabó norma. Mindenütt, ahol ennek a jelenségnek a nyomára

⁴ R. Várkonyi Ágnes: *Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon*. Századok 106/1972. 3. sz. 613. — Zimányi Vera: *Magyarország az európai gazdaságban. 1600–1650*. Budapest 1976. 48–53.

⁵ Jakó Zsigmond: *A gyalui vártartomány urbáriumi*. Kolozsvár 1944. XLIV.

bukkanunk, ott, ahol rendtartás, statútum születik, ahol az együtt élők tartós, mintául szolgáló szerződést kötnek, ott ezeket az újjászületett vagy most szerveződő feudális társadalmi alakulatokat tételezhetjük fel, találhatjuk meg.

A feudális szerkezet összetevő, alkotó egységei, az embereket egybefogó formák szilárdabbá, kiépítettebbé válása és szokásjogi, helyhatósági és más normákkal való körülbástyázása a maga rendjén szintén a megállapodottságot segítette elő. Így a feudális termelési-társadalmi viszonyok megszilárdulásáról és lehorgonyzásáról is jelzéseket küldenek a mind mélyebbre hatoló és mind részletezettebb *rendtartások*.

A rendi szerkezetben az igazgatási, teherviselési és főleg a munkavégzés számára nélkülözhetetlen keretekben a társadalmi erőviszonyoknak megfelelő, az új hatalmi állapotokat szentesítő, kodifikáló megegyezésekre vagy a hasonló státusúak közötti egyezségekre szintén mind többször sor került. Azokon a területeken, ahol közvetlenül kellett irányelvek és követelmények medrébe szorítani a növényt termesztő, állatot tenyésztő lakosok életvitelét, ott szintén rendtartás, megegyezés született. Ott, ahol a társadalmi összetétel lehetővé tette, a közösségek maguk önkormányzati alapon egy akarattal írták elő, foglalták paragrafusokba a szabályokat. Ott pedig, ahol valaminő magasabb fórum, uralkodó helyzetű társadalmi tényező alkotott normákat, megsokasodtak a *rendelkezések, utasítások, instrukciók*.

Akármilyen erők mozgatták is ezt a folyamatot, s bármilyen formákba öltözködött is bele ez a megtorpanó és befele forduló erdélyi feudális világ, valójában az *intézmények szilárdulásával* egy erősebb belső kötődésű rendi szerkezet kimunkálásának útján járt. A keretek első pillantásra még formálódóknak látszanak, holott végleges alakjukat öltik fel, építődőknek tűnnek, miközben az erdélyi feudalizmusnak immár nehezen omlasztható falaiivá válnak.

A mezőgazdaságot egybefogó területi, igazgatási alakulatok legjelentősebbike különben a *faluközösség* volt. Társult hozzá a falurészeket, falvakat vagy éppen több helységet szervező *földesúri, fejedelmi birtok*. Ezeknek a közösségeknek és szervezeteknek a rendtartásait, egyezségeit, utasításait szeretnék felsorakoztatni; tudva — természetesen —, hogy körük még mennyire szélesíthető.

1. A paraszti faluközösség rendtartása

A feudális faluközösség tipológiáján munkáló történész már rendelkezik annyi biztonságos támponttal, hogy megállapíthassa: Erdélyben rendkívül sokszínű a helységek népének társadalmi összetétele.⁶ Ezek közül többekben a szabad népelem túlsúlya igen jelentős, ami egyben azt is jelenti, hogy számottevő a paraszti önrendelkezés alapján kivirágzó rendtartásalkotás.

⁶ Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció*. Bukarest 1981. 8—53.

Ismeretes, hogy a középkori Európában a falvak igen korán kialakították szokásjogi szabályaikat, törvényeiket.⁷ A „Weistumok”, a falukönyvek igénye nálunk is megszületett. Legtöbb írásos szokásjogi emlékünknél, falutörvényünk a székely székek területéről maradt reánk.⁸ Az autonóm falusi státútmalkotásra példát is innen idézünk.⁹

Mindenekelőtt azt szeretnők hangsúlyozni, hogy jóllehet a legkorábbi zaláni és gyergyóújfalusi falutörvény 1581-ben keletkezett, a falu „végzéseiről” már korábban szó esik. A gyergyóújfalusiak szólnak is arról, hogy a „régí székel szabadságnak idejében”¹⁰ — tehát már az 1562. évi levert székely felkelés előtt — élő szabályozásokat foglalnak írásba. Nem 1581-ben születő falutörvényekről, hanem ebből az időszakból már írásos formában ránk hagyományozódott rendtartásról kell tehát szólnunk.

A megegyezés artikulusait általában a „teljes falu”, tehát mind a nemesek, mind a szabad és a jobbágyi rendbe tartozók fogalmazták meg és szentesítették. Az udvarhelyszéki bágyiak 1628. március 8-án „*falustól*” jelentek meg a fogott közbírák előtt, hogy elmondják, „micsoda rendtartással és végezéssel éltenek eleitől fogva s mostan is ugyanazzal akarnának élni”.¹¹

Az eljobbágyosító törekvések időszakában a székely falutörvényekben szükségszerűen kell szerepelnie *a nyílföldekről, a falu közföldjeiről* szóló határozatoknak. A faluközösségnek mint életkeretnek, mint a mezőgazdaságot működtető szerkezetnek azért nagy tehát a jelentősége, mert a közös szántó-, valamint kaszáló-, legelő- és erdővagyon használatát is szabályozza. Az említett rendtartások közül a zaláni kizárólag a falu földinek megosztása körüli problémákat rendezi. Az újfalusiak a falu határában, mezőn, erdőn a falu híre és engedelmé nélkül maguknak örökséget foglalókra szab ki súlyos büntetést, hangsúlyozva a közösség tulajdonosi státusát, hiszen az engedetlennek minden marhája, öröksége a falura száll. A csíkszentmihályiak hasonlóképpen tisztazzák a közösség együttes tulajdonosi jussát.

A bágyi státútum arról is intézkedik, hogy azok, akik szolgálattevőiknek zsellérházat építenek, mások, akik jobbágyul kötnek le

⁷ Heers, Jacques: *Le travail au moyen âge*. Paris 1968. 94-96. L. még Bader, Karl Siegfried: *Studien zur Rechtsgeschichte des mittelalterlichen Dorfes*. Weimar 1957. 1962. — Tremel, Ferdinand: *Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs*. Wien 1969. — Olivier-Martin, Fr.: *Histoire du droit français*. Paris 1951. — Szabó István: *A középkori magyar falu*. Budapest 1969. — Wellmann, Imre: *Village community and industrialisation: economic and social changes*. Agrártörténeti Szemle 18/1976. Supplementum.

⁸ Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest 1983.

⁹ A székely falutörvényekről szóló könyvet időközben elkészítettük. A tárgyalt korszakbeli ott közölt hét rendtartást ezért nem szerepeltetjük itt súlyához méltó módon. Idézzük azonban a kötetben nem szereplő bágyi falutörvényt.

¹⁰ Imreh: *Im*. 278.

¹¹ Történelmi Tár. Új folyam. 8/1907.289.

maguknak embereket, ne igényelhessenek nyílrészt a falutól. A dályaiak rendtartása (1618-ban) megengedte, hogy a közjük telepedő idegenek nyílföldet osszanak. Aki viszont jobbágyságra adta magát, az olyan ember „örökségét” elvették, az a falura szállott vissza. Azt is „elvégezték”, hogy nemesember „köztök örökséget, nyílföldet vagy erdőt pénzen vagy egyéb úton meg ne vehessen”.¹²

Az 1632. évbéli kányádi falutörvény felől folyó vizsgálat tanúságtevői elmondották, hogy e faluban a szülőktől elszakadó, új háztartást alapító fiatalok már nem jussoltak nyílrészt a komunitástól. Az egy családnak korábban kimért nyílföldeken kellett atyafiságosan megosztoznuk.¹³

A gazdálkodás alapja, a legfőbb termelőeszköz a föld. A feudális viszonyok közepette kialakuló, örökíthető magánbirtok, valamint a jelentőségét őrző, itt-ott pedig ismét visszaszerző földközösség teremt tehát magának életkeretet, intézményi burkot a faluközösségben, és használatát illetőleg épít ki szabályozást a különböző rendbéliék számára.

A kis szabadparaszti, jobbágyi vagy éppen nemesi gazdaság szoros szálakkal kapcsolódik tehát össze vagyonközösségi alapon. Ezt mélyíti el és a falu gazdasági egység voltát még inkább kiteljesíti a közösségi jellegű földművelés sok-sok gondja. A nyomáskényszer, a két-, nagy ritkán pedig már háromfordulós határban megművelt és legeltetett szántóföld rendje bőven termi az együttes döntést, a falutörvényben rögzített szabályalkotást.

A falu minden lakójának — természetesen a nemes birtokosnak is — tiszteletben kell tartania a komunitás végzéseit. A bányaiak közül például az, aki megszegi a közös megállapodást, 50 forint megfizetésére kötelezhető, mégpedig peres eljárás nélkül.

Súlyos büntetést rónak ki a „tilalomszegőkre”, azokra, akik a gabonatermő határban, kaszálóknak tesznek kárt. Különböző kiépült már ekkor és határozatokban is tükröződően funkcionált a határ ellenőrzése, pásztrolása, a kártevő állatok behajtása, az állatok zálog fejében való kiváltása, valamint a büntetés eljárásrendje.

A szénafüvek, az erdők megóvása, a kaszálás, majd a tarló-, az ugarlegeltetés rendje, az erdő irtásának, használatának módja, védelme és így tovább — mind-mind ezt a „gazdasági közösséget” teszi szervezettebbé, olyan alapegységgé, amelyben a családi gazdaságok a közösségi feltételekhez igazodóan működhetnek.

2. A földesúri falu rendje

Azokban a falvakban, ahol a lakosság döntő többségében több urat szolgál — és Erdélyben ez a jellegzetes forma —, ott a földesuraknak közösen kell olyan határozatokat hozniuk, amelyeknek a megtartását vállalják és tiszteletben tartásukra jobbágyaikat is rászorítják. Az 1584.

¹² Uo.288.

¹³ Uo.291.

évbeli Hunyad megyei lozsádi rendtartás ezt a nemes birtokosok közötti egyezséget jól példázza. Rövidebb lévén — egészében is bemutathatjuk:

„Húsvét után való harmadik vasárnap öszvegyülének az két nemzet, az Zudor nemzetség és az Farkas nemzetség, és szabad akaratjokból ilyen végzést tőnek szénájok, búzájok, kendedorok [!], szőlőjök [felől].

Hogy valaki szénájokba belehajtaná barmát, szabad akaratjával, annak ilyen büntetése legyen, hogy ha az Sitár benne találja, az avagy az Sitáron küel oly ember találja, kinek szava meghihető leszen, hát az öt esküinek megmondja. Mely esküttek ezek: Györgyfy Balázs, Ferenc Balázs, Farkas Lázár, Zudor Máté és Zudor Ferenc. És ezek az öt esküdtek elmenjenek és kérjenek egy forint bírságot az bűnös emberen. Holott az bűnös ember az öt esketteknek az forintot az végzés szerint megadja, jó. Az hol meg nem akarná adni, hát az végezés szerint az esküdtek az két nemzet akaratjából ispánt, bírát hozhassanak és az ispánnal három forintot vehessenek rajta. Hogyha ebben az esküdtek el nem járnának, hát az több atyafiak, az község az esküdtekre ispánt, bírát hozhassanak, és azon büntetéssel büntetessenek, miképpen szinte az bűnösök. És ha az Sitárra is rea támadnának és az barmot előle elvennék, tehát azoknak is olyan büntetése kívántatik, mint azoknak, az kik hatalmasul megétették az megnevezett jószágokat, szénát, búzát kendorth [!], zabot. És ha az Sitár is ebben híven el nem járna, tehát őrajta is az két nemzet egy forintot vegyenek. Hanem [!] akarna megadni, tehát az ispán, bíró erejével őrajta is három forintot vetethessenek.

És az pap dézsmáját midőn megvárja, az feljül megírt penna [!] alatt való büntetése alatt, hogy először ki hordja, és annak utánna úgy menjenek egjchorsmind [!] hordani.

És az szőlőszüretkoron addég senki ne menjen szedni, az míg két vagy három szava meghihető emberrel meg nem láthattuk és hagyjuk. Meglátják és meghagyják, hogy ideje szedni menni, hát egycziorsmind [!] menjenek szedni. És mikoron elvégeződnek az szüret, hát minden réset becsinálja, hogy az marha be ne mehessen rajta, az felül megírt penna alatt.

Ezt mi így végezők, hogy ez a kötés maradjon mind fiúról fiúra és minden meg maradékainkra mindörökkön örökké.”¹⁴

A termelés kötöttségei itt is elsősorban a szántóhatárban termelt gabona, kender, valamint a szénafű és a szőlőtermés védelmezésére irányulóak. Ezért szabályozzák első helyen a határpásztori teendőket, a „zsitár” kérdését. A termelés ritmusa szintén igazodást, együttes akaratelhatározást, egyszerre való cselekvést követelt, mind a papi dézsma határbeli beszédese dolgában, mind a szüret időpontjának, majd az azt követő időszak teendőinek a megszabásában. A falu itt is alapegység tehát,

¹⁴ ENMLvt-nak a Kolozsvári Állami Levéltár (a továbbiakban KvÁLvt) őrizetében levő Törzsgyűjteménye, 1584. április 15. Lozsád határrendtartása.

és benne két nemzetség, rokoni kör lép egyezésre, hogy a termelés menetét szabályok medrébe terelje.

Az 1592-es esztendőben hozott és 1602-ben kiegészített gyerőmonostori végzés¹⁵ szintén a több birtokos és jobbágy számára kötelező normák foglalata. Ennek a „monostori nemesek és parasztok között lett végezés”-nek az Ebeni, Kemény, Tepesit, Szentmiklóssy, Radó, Toldalagi, valamint a Kabos, Mikola és Gyerőffy családok a megfogalmazói.

A vagyonközösség itt is lényeges tényező, hiszen az Erdőfalvi berek mindnyájuké, onnan a falubeliek nem hordhatnak fát, s maguk a nemesek is szükség esetén a kenéztől kérnek erdőlésre engedélyt. A többi erdő szintén földesúri hatalom alatt álló, és együttesen is védelmezik. Élő fát, nyerszet, bükkvesszőt, „miképpen az régi atyáink elvigeztik volt”, senki jobbágyának nem adhat, s ez más rendbéli embernek ugyancsak tilalmas. Csupán „esett fát” lehet tűzre hordani, és erre kötelezik a szénégető kovácsokat is. Az erdőirtásnak szintén határt szabnak. Egy jó szekér szénát termő helyet szabad kitisztítani, de bükkerdőben annyit sem. Épületére, „örökségére” való fát úgy kap a jobbágy, hogy két nemesember pecsétjével, engedélyével felkeresi a bírót vagy esküdtet, aki azután kiadja számára a nem tilalmazott erdőből.

A vetés, a tilalmas *határ védelme* Gyerőmonostoron is fő helyen álló. A bírság alól a nemesember szolgája sem mentesül. Lovastól a gyalogösvényeken járnai sem szabad, a tilosban legeltetőt pedig a piacon, az utcán is megfoghatják, és a határkerteket rongálókát szintén szigorúan büntetik. A tolvajlást ugyancsak keményen megtorolják. A károsult patrónusok vagy parasztemberek két forint bírságot vehetnek a tettesen, és azután még „az bíró az kézi kalodába marok vesszővel” megverettetheti. Szabályozzák a *korcsmárlási jogot* is, mégpedig oly módon, hogy karácsonytól szüretig bort csak nemesember árulhat. S annak a tisztartóját, bíróját is ellenőrzik, hogy valóban urának kereskedik-e; a parasztnak viszont még a maga szükségére sem szabad italt hozatnia.

A jobbágyfalu *bíraskodási rendjében* erőteljesen érvényesülő az úri hatalomnak a közösségre ránehezedő súlya, hiszen egyebek között például a „bírságnak két része az nemes uraimé, és harmadik része az bíróé eskött társaival”. A bíróválasztás azonban még szokásban van, és a „végezésekben” az is szerepel, hogy ha valakit bíróvá, polgárrá tesznek vagy egyéb tisztségre megválasztanak „az falu módja szerint”, senki „jobbágyát ki ne fogja közöllök”.

¹⁵ Wass cs. lvt. Fasc. LVIII. nr.1. KvÁLvt. A rendtartás, a „pecsétes levél” hátán ugyanazon kézzel írott következő szavak olvashatók: „A gyerőmonostori nemes uraim vigezisek kecceri.[!] Először.” Ugyancsak a levél hátlapján lévő (XVII. sz. végi — XVIII. sz. eleji) írás így minősíti a megegyezést: „Holmi egymás között való vigezése az monostori nemesek[ne]k és paraszt emberek[ne]k, tilalmas felől.” A XVIII. sz. derekán születő jegyzet szerint: „A monostori nemesek és parasztok között lett végezés, tilalmas erdők és rétek felől.”

Jóllehet a falu számára a birtokos urak szabnak törvényt — a parasztaikkal való egyezés egyik tanúságaként —, ebben a rendtartásban a régi szokásjogi normák is helyet kapnak. Még inkább jelentős azonban a gyerőmonostori szabályozásnak az a néhány pontja, amely arról árulkodik, hogy a földesuraknak a falu határabeli termelő élete, az udvarnak, a majorságbirtoknak a tevékenysége milyen mélyen beleágyazódik a faluközösség szabályozott munkarendjébe. Törvényt, igaz, ők hoznak, de annak ők is, embereik is alárendelik magukat. Ily módon a bírót az egyes kihágásokra kiszabott bírságot köteles kiróni és felszedni, akárki is az („vagy nemes ember, vagy paraszt ember, vagy egyéb rendbeli ember”), aki törvénszegővé válik. A végzések tehát óvják, szilárdítják a bírót tekintélyét, ami később is szokásban lévő eljárás, jellemző módon azonban Gyerőmonostoron igen súlyos büntetéssel a nemeseket szorítják rá a faluvezető megbecsülésére. A bírót „tisztességbe” nem tartó parasztember ezért fizet egy forint bírságot, míg a nemes, ha „megszidogatja” a faluvezetőt, 50 forinttal tartozik. Egy másik pontban ezt még részletezik is, ily módon: „Ha az nemes uraim közül [valaki] az bírót megszidja mód nékeól [!], az első széken incsik egy vicebíróval, és ott okát adja: mi okon cselekedte. Ha méltó okát nem adhatja, egy viceispán és vicebíróval igazat vehessen, flor. 50, jószágában. És ott az első széken minden haladik nélkül törvinye ligen; sohova ne apellálhasson vele, contradiccione, inhibiccione, repulsione non obstantia.” Ugyanúgy a pert indító nemesember, aki a törvényeket meg nem tartaná, 50 forintra büntethető.

Oly fontos tehát a faluközösség megbolygatatlan életrendje, hogy a határozatokat végrehajtó és a szembeszegülőket, kártevőket, a szokásrendet megbontókat büntető bírót, valamint a falusi vezető tanácsot maguk fölé emelik a nemesurak, a birtokosok is. A rendkívül sok kötöttség, amely a nyomásrendszerrel együtt jár, a feudális mezőgazdaság számtalan, csak közakarattal megoldható kérdése, a munkafeltételek biztosítása, a termés védelme mind-mind megköveteli az együtt élők és együtt gazdálkodók megegyezését, egyetértését, az életmenet szabályozását. Azt, hogy a normaalkotó közösségben a jobbágyfalu esetében még mennyire jut szerephez az önkormányzat, a helybéli társadalmi erőviszonyok alakulása, a helyi szokásjogi hagyományok, normák szilárd volta vagy gyengülése határozza meg.

3. A falvak közötti egyezségek

Az állattartás középkorias formái, a legeltető állattenyésztés, a félszilaj tartásmód arra is rászorítja a mezőgazda népességet, hogy szomszédos falvak kössenek egyezséget. Elhatározzák például, hogy *a mezei kártételeket* hasonló módon ítélik meg, és sajátos bíráskodási, büntetési formákban egyeznek meg, valamint gyakran szabályozzák a falvaknak az egymással érintkező szántóhatára kapcsán felvetődő problémákat.

A Maros és Nyárad közötti térségben Székelykál és Erdőcsinád (Csanád) lakói 1628-ban kötnek egyezséget.¹⁶ A két település érintkező határszélén meg kell építeni a határkertet (a porgolátkertet), mégpedig oly módon, hogy a Csanádiak még porgolátkaput is állítsanak. „Az kapu pedig oly legyen — írják —, hogy ha valaki kinyitná és nyitva hagyná is, ő magától bemenjen és bétevédjék.” A két falu — az ellentétek elkerülése végett — együtt bünteti azt, aki a kapun a tilalmasba hajtja a marhát. Ha a kerten rés támad, azt jelentik, s a bíró harmadnap alatt megcsináltatni köteles. A nemesurak és a falusi bírák egyben az ugarlegelő közös használatát is megszabják: „...az csanádi határig olyan szabad legyen a káli marhának, mint a Csanádiakénak.”

A Kis-Küküllő mentén 1586-ban a szentdemeteriek és a nagykendiek egyeznek meg. Meghatározzák, hogy ha „...a szentdemeteri ember a nagykendieknek kárt teszen, avagy tilalmat szeg meg, három nagykendi ember odamenjen és Szentdemeterfalva öszvegyüljen, és az három kendi emberekkel együtt az kár tétető embert egy forintra büntessék és bírságotják.”¹⁷

A marosszéki, Nyárad-térségbeli falvak közül három is egybegyűl 1617-ben, és közös, kötelező rendszabást alkot.¹⁸ A régi „törvények felgomolyodván”, Madaras, Bálintfalva, Szentlászló újrafogalmazza azokat. A lényeges itt is a termés védelme. A három falu határán lévő kerítéseket ezért kell a „kert járó bíráknak” Szent György-napkor felülvizsgálniok. A „réses” emberek büntetését részletesen szabályozzák. A negyedik figyelmeztetés esetében például a büntetés már három veder bor (a kertbíráknak) és természetesen a kár megfizetése. Aki pedig a zálogot el nem fogadná, a három falu esküdt „törvénylátója” előtt felel azért, „mert az három falu törvényét úgy akarja elrontani”. Büntetése kilenc veder bor.

Igen erőteljes itt is az a szándék, hogy minden vita, bármilyen ellentét a zárt szövetkezett együttesen belül, a három falu színe előtt oldódjék meg és érjen véget. Aki tehát pert indít, a bálintfalvi közbírónál kell jelentenie. Apellálni a madarasi törvénylátókhöz lehet, innen pedig Szentlászlóra. Még e fórumról is vissza lehet térni a bálintfalvi öt közös esküdt és kertlátó bíró elé, „de onnét, vagy tetszik, vagy nem, sohova nem apellálhatja”.

A faluközösségeket mint gazdasági egységeket így társítja, fogja egybe a rendre, a békességre törekvés és a gazdálkodás jó menetének biztosítását célzó szándék. Szomszédsági szövetkezések születnek tehát közös érdekeket védelmezve, rendtartásokat, külön törvényeket is alkotva.

¹⁶ Tagányi Károly: *Csanád és Kál falu egyezsége a közös határ-gyepű felől*. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (a továbbiakban MGtSz), 4/1897. 83—86. Nagyszalonta és Madaras között 1646-ban ugyancsak vita támadt a tilalmas és a szabad nyomásban lévő földek felett, valamint a határbéli kártételek büntetési módjáról (lásd MGtSZ 6/1899. 272—273.).

¹⁷ Eszterházy cs. lvt. nr. 19.1586. nov. 24. KvÁLvt.

¹⁸ Pókai Sárosi cs. lvt. 1617. ápr. 12. KvÁLvt.

Még szorosabb a falvak egyezsége, ugyanazon törvények vállalása ott, ahol közös szántó, kaszáló, erdő birtokosa több communitás. A legjellegzetesebb statútumokat Aranyosszék „nagy közös” erdejéről, a „bogáthi szabad föld”-ről, Marossszék „Székhavasáról” olvashatjuk, valamint az 1620-beli hétközségi, negyedfél megyei havas használatát megszabó rendtartás nyújt betekintést a megrégulázott széles körű birtoklási szövetkezések normarendszerébe.¹⁹

4. A városban megbúvó falu statútuma

Bármennyire alapvetően meghatározó jellegűek is a falutól eltérő jellemző jegyek, a várost konstituáló sajátosságok, a mezőgazdasági tevékenység a feudális város életvitelében ugyancsak igen fontos szerephez jut.²⁰ Miután a városnak szintén van közös szántóföldje, kaszálója, legelője, erdeje s van „vetésmezeje”, amelyekben a termelést szabályozni, a termést védeni kell, a közös érdekű városiakok egybeszerveződnek és megegyezésre jutnak, hogy a gazdálkodás keretét — a faluközösséghez hasonlóan — szabályok pántjaival szilárdítsák. Valójában tehát mind az ismeretes városi statútumokban, mind a külön alkotott rendtartásokban, vagy a polgárok más formájú egyezségeiben ott rejtőzködik a falusi közösségekhez hasonló földműves-állattartó gazdasági alakulat, szerkezeti egység.

Döntő fontossága természetesen itt is a *vagyonközösségnek* van. Az udvarhelyiek például rendszeresen felosztják a közös szántóföldeket, és határozatuk van felőle, miként kell a bírácoknak az osztásnál vagy két földosztás, „nyilazás” között eljárniok.²¹ Marosvásárhelyen is gondosan szabályozzák a házak birtoklását, adásvételét vagy éppen a városi közös mezőnek házhelyekként való felosztását,²² hiszen a „Ház”, a belső telek után osztják ki a polgároknak a szántóparcellákat vagy a rétbeli juszt.

A rendtartások sorában figyelmet érdemlő a dési nemesség és polgárság közötti egyezés,²³ amely ennek a két versengő társadalmi rétegnek a közföldre való viszonyát rendezi. A dési harcában tehát nem csupán a teherviselés egyenlősége jut szerephez, hanem a belső telek után osztott közföld kérdése is. Az 1613-ban kötött megállapodás szerint: „...ígérték, fogadták azt is ökegyelmek városul, tanácsul, hogy minden fordulóra való városi nyilas földekből, azonképpen a szénafűből is, valamikor városul újabban felosztanak, az nemességnek is utcaszeriben kinek-kinek szomszédja mellett, amint jutna, annyi nyilas földeket

¹⁹ Imreh: *i.m.*, 147—157.

²⁰ Imreh István: *A Kolozsvár városában megbúvó falu*. Utunk 29/1974. 25. sz.

²¹ Udvarhelyszék lvt. Protocollum. 11/1, F és S. KvÁLvt.

²² *Corpus Statutorum Hungariae municipalium. Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai.* (A továbbiakban: *Corpus Statutorum*) I. Budapest 1885. 82. — Részletesebb az 1764-es statútum (Benkő Samu: *Sorsformáló értelem*. Bukarest 1971. 308—310.).

²³ Tagányi Károly. *A dési nemesség és polgárság közti egyezés 1613-ban*. MGtSZ 2/1895. 34—35.

adnának mindenkor, az mint illenék.” A rendtartás arra ugyancsak kitér, hogy a határkertet, porgolátot a nemesnek is állíttatnia kell, utat aratásig ő is javít, és gátat a malomhoz szintén mindenki épít, aki örletni akar.

Jellemző a *közerdőhasználat* dolgában hozott határozat: „Az mellett valamely erdő szabados az városi embereknek marhájával, termésivel, fájával: a nemeseknek is úgy légyen szabados, mint a városiaknak, amely erdő tilalmassa a városnak: hogy azon erdő tilalmas légyen communiter mindenektől, úgy mindazonáltal, hogy bíró uraimék successivis semper temporibus, mindenikünknek háza, majorja környül és egyéb örökségeknek is épületeire illendőképpen a tilalmas erdőkből fát tartozzanak adni...” A makkos erdőt itt szintén tilalomban tartják, védelmezik, erdőőrízőket fogadnak, és szabályozzák a „nyomásmezőn” és másutt is a legeltetést.

A város természetesen szélesebb keret, s az iparúzó, kereskedő polgárok több sajátos problémát felvető kategóriaként a szabályozást is differenciáltabbá teszik. Gondoljunk arra, hogy egyedül a város piactartási joga — hogy csak ezt említsük — milyen sok apró vagy jelentős rendelkezést követel meg. Érthető tehát, hogy a városbíráknak, kapitányoknak, tizedeseknek a város egészében s az azt összevető tömbökben, a negyedekben, az utcákban igen sok kérdésben kell a magatartást, a cselekvést megszabó normákhoz igazodniok s azokat a lakossággal is betartatniok. Ezek egy része azonban mezőgazdasági tárgyú, és az utcai itatókútra éppen úgy vonatkozik, mint a közösen fogadott csordapásztor teendőire, az esztenatartásra, a szőlőműveseknek adott napszámra vagy a határkertek, a sövények ellenőrzésére. Kolozsvár 1605. évi statútumában például az áll: „forgott őkegyelmek előtt a sövényeknek mivoltok; panaszolkodván bőségesen arról, hogy a közsövényeknek felépítésében némely szomszédok teljességgel megvonnák magokat”. Szabályozzák ezért a határkert rendjét, és megválasztanak négy határkertért felelős, azt ellenőrző, igazgató városi polgárt. Különbben ezek ellenőrzik azt is, hogy a sövények, a kerítések elhelyezésével nem foglalnak-e el egyesek maguknak a „kertek” között való utak területéből egy-egy darabkát.

Ilyen és ezekhez hasonló *falusias gondok* foglalkoztatják tehát a város vezetőit, hiszen a feudalizmus maga „falusias jellegű”. A városi statútumokat pedig a falutörvényekhez teszi hasonlóvá a mezőgazdaság jelentős súlya, a polgárok életrendjében játszott még mindig igen nagy szerepe.

A zártság megőrzésére törekvés szintén ilyen közös vonás. A kolozsváriak például 1588-ban úgy határoznak, hogy „...valóban nagy büntetés alatt városul megtiltották, tiltják is, hogy senki az határbeli földet se bérbé, se pénzen, semmi szín alatt az szomszéd falubelieknek el ne adja, mert oly büntetéssel akarják ez ilyen személyt megbüntetni, kiről más is tanul. Sőt, bíró uram az kapitányok által publikáltassa meg a tizedeseknek ez végezést, az tizedesek azonképpen az községet erős

büntetés alatt megintsék.”²⁴ A désiek említett 1613. évbeli megegyezésükben pedig kimondják, hogy a nyílföldek felől perlekedni nemesembernek, polgárnak egyaránt csak a város bírái előtt lehet.

5. A földesúri uradalom rendjét megszabó instrukció

A történettudomány már régóta mint szerves életegységet vizsgálja a földesúri birtokot, az uradalmat. Ennek a feudális gazdálkodásban oly jelentős szerepkörű intézménynek a kutatása során sokat nyert a mezőgazdaság története, de gazdagodott a parasztság életrajza, és a társadalomfejlődés egésze szintén jobban nyomon követhetővé vált. Szemügyre kell tehát vennünk a feudális, az úri birtokszervezetet is, ha azokat a társadalmi alakulatokat, tömbösödéseket elemezzük, amelyek termelőerőket működtetnek, kereteikben kibontakozási teret kínálnak emberi életeknek, valamint az élelemtermelő munkának, s mindehhez szabályokat, normákat alkotnak.

A falu, mint szoros közösségi kapcsolatok kohója, egybeolvasztója az embereknek, egyenlősítve őket legalábbis a termelési kötelezettségek szigorú parancsainak színe előtt; ily módon teremtve meg az együtt gazdálkodás hajdan nélkülözhetetlen feltételeit. A földesúri birtok kereteibe általában szintén beleszületnek az emberek, élet- és sorsközösség tehát sokak számára ez is. Több vonásban azonban a gazdasági vállalkozások szervezeti elemeivel rokonítható, ami sajátos arculatot kölcsönöz ennek a társadalmi alakulatnak. Különben testamentum, örökösök osztozkodása, adásvétel, csere, zálogosítás, adomány és így tovább Erdélyben ebben a korban a szokásosnál gyakrabban mozdította ki a jobbágy háztartásokat egy-egy birtok kereteiből, és ehhez járult a jobbágy népesség belső migrációja is; ez a mozgás, az állandó változás pedig nem tette eléggé szilárd formációvá, tartós entitássá a legtöbb uradalmat.

Maga a birtok ugyanakkor céljában már nem csupán közösségi létfeltételeket teremtő, mint a falu, hanem a termelés üzemi problémáit is megoldani hivatott *munkaszervezési egység*. Ennek megfelelően az írott *utasítások, instrukciók*, amelyekben a „feudális üzem” tulajdonosai kijelölik

a követendő elveket s előírják a cselekvés módját, már a termelőerők mozgásba hozatalának, a termelési eljárásoknak a normáit szabják meg.

A szerződésjelleg itt is megvan ugyan, de elsősorban a földesúr és megbízottja, gazdaságának vezetője között teremt egyoldalú kötelezettségi kapcsolatot. A birtok szolgáló emberei számára viszont már csak egy-egy hagyomány védte juss foglalata az instrukció, egészében azonban munkafeltételeket meghatározó parancsok egyik írásban való rögzítése.

A földesúri mezőgazdasági üzem, valamint a paraszti családi gazdaság — ezek a termelés alapegységei. Míg azonban az utóbbi a családfő irányításával, élőszóval elkormányozható volt, a földesúri

²⁴ Corpus Statutorum. 232.

birtokon folyó munka az allódium, a majorságföldek növekedésével egyidejűleg mind összetettebbé változott. Különösképpen akkor vált szükségessé a termelési rendtartás, amikor a tulajdonosnak gyakran kellett a birtokigazgatási központtól távol tartózkodnia. Erdélyben azonban a mi vizsgálódásunk tárgykörébe vont századfordulón még sem a földesúri saját kezelésbe vett földeken folyó gazdálkodás, sem az abszентizmus nem volt olyan nagy méretű, hogy az instrukciók megalkotását általános és sürgető feladattá tette volna.²⁵ Ezért igen értékesek azok az utasítások, amelyek egyben legkorábbiak is és felsorakoztatják az udvarbírák kötelezettségeit, tartalmazzák azokat az előírásokat, amelyek szerint gazdálkodnia kell.

A századforduló a művelődéstörténet kutatói szerint a szellemi munka szakszerűvé válásának számottevő időszaka. A feudális viszonyok közepette megrekedt mezőgazdaság egységeiben is észlelhető már a hagyományosba beleépülő *szakszerűsödés*. S míg az urbárium a föld és az ember, az úr és a jobbágy kapcsolatát szabályozza, a termelést magát irányító, működtető gazdasági utasításban az instruálás, az elvek, tanítások, a földesúri gazdálkodás elméleti-gyakorlati alapjainak írásban is kifejezést kereső formái jelentkeznek.

Miként a falu számára megszabott törvények, rendtartások valójában a különböző rétegek, intézmények képviselői közötti egyezségek, olyan előírások, amelyeknek betartása közös igény, az instrukciók ugyancsak kívánalmakat fejeznek ki. Az élet tehát természetesen nem olyan volt, mint amilyennek a falu statútuma megkövetelte, és például a szántás sem mindig úgy folyt, ahogyan az instrukció előírta, de ez volt a mérték, amihez igazodni lehetett, ez volt a törvény, amit betölteni kellett. A középkor biztos normákra, dogmákra áhítozott, s mert félt a változásoktól, a ritka nyugalmi állapot felbomlásától, mindenütt megkísérelte a szilárdíthatóság tartóoszlopainak felállítását. Biztonságra vágyakozón, minden lépést, cselekedetet megszabó tézisekhez igazodón a földesúr inspektora ugyancsak könnyebben vállalhatta a gazdaságvezetés terhét. A kötelezéseket előíró, szerződésjellegű instrukció így maga is a rendtartás egyik eszköze volt. Címzettje biztos alapon tevékenykedhetett, tudta, mi az, amit el kell végeznie, hogyan kell eljárnia, mi az, amit elvárásaként, eszményként felvázol a földesúri akarat.

Ebben az összefüggésrendben szemlélve, az írásban rögzített uradalmi munkarendtartás az igényeket, a szándékokat tükrözve, nemcsak a földesúri gazdaság egyes elemeit világítja meg, hanem a változtatás útját-módját is jelzi, tehát például a szakszerűsödés elgondolt lehetőségeire is utal.

²⁵ Az allodiális gazdálkodás erdélyi kezdeteire vonatkozólag lásd Jakó Zsigmond idézett munkái mellett Pataki József könyvét: *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea*. București 1973.

A termelési utasítások közzététele és hosszú időszakot felölelő elemzése egyike a jövődönket terhelő feladatoknak.²⁶ Ez alkalommal az csupán a tennivalónk, hogy jellegzetességeivel, legfőbb mondanivalóival egyetemben megkeressük helyét a rendtartások, utasítások megszabályozta erdélyi feudális világban. Példaként öt instrukciót idézünk: az 1588-as kisleludi és az 1592-es görgényi Kovacsóczy Farkas munkája,²⁷ az 1624-es keltezésű szentbenedeki özvegy Korniss Boldizsárné Keresztúri Kata fogalmazza,²⁸ az 1630-as ebesfalvi Apafi György tiszttartójának szól,²⁹ az 1633-as drassói pedig Markó vajda özvegye, Bogáthy Druzsina udvarbírájának a kötelelességeit szedi pontokba.³⁰

A gazdasági utasítás mindenekelőtt a birtokszervezetet mutatja be. Az élére helyezett „provizor”, „gondviselő”, „prefektus”, „udvarbíró” lényegében a tulajdonosoknak nem csupán munkavezetője, hanem képviselője is, akinek leltár szerint jut a kezére a földesúri udvar ingó és ingatlan javainak nagy része. Felel is értük, és megkövetelik tőle: legyen jó, becsületes gondviselője azoknak. A földesúri udvar többi tisztségét, alkalmazotti munkakörét szintén említik. 1588-ban Kisleludon Kovacsóczy Nyáry Mátyásnak meghagyja, hogy kulcsárt és gazdát tartson; ugyanúgy Péter deák, Bogáthy Druzsina udvarbírája is ellenőrzi a kulcsárt és a sütőt. Miután Szentbenedeken már az év végi számadási kötelezettséget bevezették, „az bíró mellé egy rationistát” kell fogadnia a prefektusnak, aki ugyanakkor maga is fel kell hogy jegyezze a bevételeket és kiadásokat, hogy ellenőrzéskor, „akiknek kívántatik, számot adhasson diligentissime mindenekről”. A bevételeket a kisleludi jószágban néha, így például a cséplésnél, még a falusi bíró is ellenőrzi. Kovacsóczy Farkas azt szintén meghagyja, hogy „mikor a malom hasznát bemérik és megosztják, a falu bírája jelen legyen, és minden kimérésről ravást tartsanak, kinek egyik része az molnárnál, a másik az bírónál legyen, hogy az számtartás az ravásokkal mindenben egyezzen”. A földesúri gazdaságvezető, jóllehet bizalmi embere urának, a birtokkeretben már számtartás és számadás útján ellenőrzött alkalmazott, aki igazoló papírokat, feljegyzéseket, nyugtatványokat mellékel kimutatásaihoz.

²⁶ Erdélyi gazdasági instrukciók kiadását Jakó Zsigmond tervezte. Az összegyűjtött gazdag, értékes anyagot ő bocsátotta rendelkezésemre, amiért ezúton is köszönetet mondok.

²⁷ *Kovacsóczy Farkas 1588. évi gazdasági utasítása*. Instructio nobili Mathiae Nyáry, Officiali in Kislelud, Prima die Octobris anno MDLXXXIII data. MGtSz 5/1898. 590—593. — ENMLvt Törzsgyűjtemény. Instructio egregio Georgio Egry provisorii arcis Georgeny. 1 Novembris Albae Julie data 1592. — Vö. Prodan, D.: *Iobăgia în Transilvania in sec. XVI*. II. Bucureşti 1968. 587—592. — A görgényi birtokra 1. még: Ursuţiu, Liviu: *Animalele în economia domeniului Gurghiu, în secolul XVIII*. Terra nostra. II. Bucureşti 1971. 187—195.

²⁸ ENMLvt Törzsgyűjtemény (a Kornis cs. lvt-ból). KvÁLvt.

²⁹ *Az ebesfalvi tiszttartó utasítása 1630-ból*. MGtSz 5/1899. 324—325.

³⁰ Wass cs. lvt. Irregistrata anyagában. KvÁLvt. A továbbiakban többé nem hivatkozunk külön a 27—30. jegyzetbeli forráshelyekre, lévén hogy a szövegből kiténik, éppen melyik néhány oldalas forrásra utalunk.

A mind mélyebben feudalizálódó, lényegében most új kereteket kiépítő földesúri üzem az igazgató és számtartó személyzet mellett a béresek fizetett közvetlen termelő munkájára ugyancsak alapoz. Róluk szól 1630-ban Apafi, Kovacsóczy pedig 1588-ban már foglalkoztatottságuk rentabilitására is gondol: „Az lószekerekhez való legényeknek — írja —, amivel a szegődség szerént tartozik, azt megadja nekik, de heába ne erőltesse őket, hanem aminek mi ideje leszen, abban szünetlen eljárjanak, hogy az költség, ki reájok és az lovakra megyen, meg ne haladja dolgokat és munkájokat, akit tesznek.” Sürgős munka idején is fogadnak fel dolgozókat, akiknek ellátásáról gondoskodni kell; és szegődtenek már rendszeresen csordapásztorokat, marhaőrízöt, juhászt, s még a baromfinevelésre is külön „majomét” tartanak.

A vezető, igazgató személyzet fizetése is új kapcsolatok szilárdulására utal: pénzt kapnak, és a 20—50 forint mellett ételmezésük és ruházatuk szintén uruk gondja. Bogáthy Druzsina udvarbírájának „szegődsége”: „Eszendőre készpénz flor. 20, karasia dolmány, mente bélésetől, kismier nadrág, két bokor csizma, egy vég aba. Az mi az magad asztalodnak tartását illeti, én annak rendet nem szabok, hiszen kezedben lévén minden, tisztességképpen, tékozlás nélkül ne hadd se magadat, se itthon való házam népét éhezni...”

Az önálló gazdálkodásra s az árutermelésre is berendezkedő földesúri üzem alapja a külön föld, az allodiális, a majorsági szántó, szőlő, kaszáló, erdő. Míg a faluközösség a mindenki tulajdonát védő alakulat, az uradalom *terjeszkedő*, foglaló, termelési bázisát a lehetőségekhez, feltételekhez szabott szélesíteni törekvő intézmény. A példaként említett instrukciók mindenikében ott áll a parancs: a majorsági föld szaporítása. Kovacsóczy 1588-ban meghagyja Nyáry Mátyásnak: „Fő gondviselése a majorkodásra, szántásra, vetésre legyen, kinek helyei főképpen Kisfaludon és Dorombáron vannak. Ezeket, mennél jobban lehet, szaporítsa és többítse.” Réteket szintén kell irtania, az erdőket pedig tilalmasként őriztetnie. Az 1592-ben kiadott görgényi utasítás pedig elvi síkon is magyarázza a célkitűzést: „Miérthogy pedig minden jószág jövedelmének kivál[t]képpen a majorság az feje, arra legyen fő gondja, hogy nemcsak azokat az földeket, kiket mostan élnek, mind az várhoz s mind az udvarházakhoz, hanem többeket is jól eljárván és felkeresvén az faluk határát, keressen, és mindenütt az élő földeket azzal” többítse és szaporítsa. Kornis Boldizsárné szintén úgy intézkedik, hogy a sámsondi jószágát, feltehetőleg zálogban lévén, kiváltsák, hiszen ottan „mind mezei és szőlő majorsági jelesen lehet. Alparéti majorságát többíteni, györgyfalvi házát önagságoknak megépítem, majorságot, ott valót, mind szőlőbűi és mind vetésbűi büveteni [!]...” Apafi György a handorfői és ernyei határ szántását sürgeti, és a kaszálókat, erdőket veszi külön földesúri pásztorlás alá. Bogáthy Druzsina pedig azért bízza meghitt emberére birtokát, hogy azt öregbítse és telepítse.

Mindehhez járul a fokozott törekvés arra, hogy az udvarházak és gazdasági épületek a különböző részjószágoakat, falvakat irányító központi településben, az udvarban szaporodjanak és tágabbá, használhatóbbakká váljanak.

A mezőgazdaság szervezeti rendjébe a termelési viszonyok síkján láthatunk bele leginkább. A századforduló évtizedeiben születő instrukciók szintén a rögzítődő és megszilárduló feudális formációról, rendszerről árulkodnak. Jóllehet a birtokosok a majorságnövelést írják elő és azt szorgalmazzák, az uradalom még lényegében a paraszti családi háztartások vámszedő szervezete és elsősorban a jobbágyi munkaerő elvonásával, felhasználásával igyekeznek azt a maga ártermelő tevékenységének a szervezetévé is tenni. Erdély népesedési viszonyai indokolják, de a mezőgazdaság földesúri célrendszere is megköveteli tehát a jobbágyi munkaerő mennyiségi növelését, értéke szerinti megbecsülését. Kovacsóczy a jobbággal való bánásmód elveit így summázza: „A szegénységet mód nélkül ne rongálja és ne háborgassa, senkit törvénytelen meg ne nyomorítson, hanem azon legyen inkább, hogy többítse, építse és szaporítsa őket.” Később a görgényi birtok népe számára ismét ezt a rendet szabja, hozzátéve: „Amint conscribalva kezébe adják őket, úgy maradjanak, ha jobban nem épülhetnek is alatta; semmi egyéb szolgálattal az énnekem való szolgálat[on] kívül őket ne bántsa... Ha kik az szegénység közül más ember alatt volnának, azokat mindenütt jól kikeresse, az artikulus szerént repetálja, helyekre szállítsa.” Az 1624-es utasításban is ott áll: „Elbúdosott jobbágyokat, kiket szép szóval, kiket törvénnyel hazatelepítse.” Bogáthy Druzsina megszabja, hogy udvarbírája jobbágyait henyélni, a napot hiába tölteni ne engedje, s tudjon dolgot adni eleikbe; de tőlük egy napot is el ne vonjon, ne terhelje őket, mert: „Az jószág semmi miatt nem szokott inkább pusztulni, mint az mód nélkül, rendkívül való szolgáltatás miatt, és háborgatói ellen igazságában való pártja nem fogása miatt.” Másutt így ír: „Ha pedig idegen vagy jövevény ember akarata földemen megtelepedni, azt édesíteni inkább, nem idegeníteni igyekezzél...” Különben a munkaerő szükségessége, keresettsége azzal is jár, hogy szabad rétegekből ugyancsak megkísérelnek jobbágyi sorba süllyeszteni embereket. A jobbágyvédő artikulusok pedig annak tanúsítói, hogy kell oltalmazni a munkaerőt a „feletőbb való megterheléstől”, attól, hogy a tisztartók maguk számára dolgoztassák őket. Az pedig, hogy a munkanap teljesebb kihasználását is megkövetelik, tükrözi azt a jobbágyi ellenállást, amelynek során a parasztok munkaképességüknek, erejüknek védelmében megkísérlik minél kisebb fáradsággal teljesíteni a robotot.

Jóllehet a jobbágyvédő szabályok igen határozottak, több utasításból kiderül az, hogy csorbul, fogyatkozik az úri hatalom alatt lévő falvakban a paraszti önkormányzat. Az udvarbírák, a tisztartók igen sokszor már az úri büntetőszervezet bírájaként tesznek igazságot egymással pörlekedő parasztok között, vagy büntetik őket különféle vétségekért. A bírságpénz szintén az övék, vagy bizonyos összeget, hányadot jussolnak belőle. Ily

módon már ezúton is a falu fölé emelkedik a birtokszervezet, az uradalom, különösen ott, ahol ritkább esetekben ugyan, de az egész falu egy urat szolgál.

Kevés, tehát igen-igen értékes minden olyan adat, amely az instrukciókban *a termelés technikájára, az eljárás módokra*, magára a növénytermesztésre és állattartásra vonatkozik. A szántás-vetés, aratás, hordás, cséplés jó végzésének megkövetelése mellett például Gazdagh Ferencnek Apafi György olyan utasítást is ad, hogy ahol „kevántatik, fődeimet, szőlőimet ganéztatván is „ művelje. Rendkívül sokféle az e korbéli kerti vetemény. Kovacsóczy Farkas utasításaiban szerepel például a káposzta, hagyma, petrezselyem, répa, saláta, dinnye, ugorka, paré, bab, borsó, lencse, és igen-igen sokfélék a gyümölcsöskert fajtái is. A szőlők „építése”, a szőlőskertek szaporítása szintén gyakori kívánalom. Az élelmiszer-termelés növelése általános követelmény. Ez érthető is, hiszen a földesúri háztartásnak élelemmel való ellátása, a birtok munkálkodó alkalmazotti szervezetének élelmezése ugyancsak igen sok terméket igényel.

Jóllehet a gabonatermő *tilalmas határ védelmét* 1588-ban már provizori gondként említik, alapjában véve igen nagy fontosságot tulajdonítanak az állattartásnak. 1630-ban Apafi György inti tisztartóját, hogy juhászait, disznó- és tehénpásztorait ellenőrizze. Ezek a marhatartással járó gondok kiterjednek már a gondosabb téli tartásra, az istállózásra is. A majorsági központokban istállókat építenek, s azokra gondot is viselnek. Az állattartás jelentőségére különben Kovacsóczy Farkas mutat rá, aki így fogalmazza meg azt a görgényi provizora számára: „...két dologra legyen főképpen gondja, kiből pénzt szerezhessen: borra és baromra... Barmot azonképpen bőven szerezzen, mind az szomszéd Moldva országában. Kiváltképpen afféle öreg, tőzséreknek valót, mind pedig itt ez országban is, mind olyan számos barmot s mind pedig akit itt is az mészárosok meg szoktak venni.”

Azt az irányvételt, ami nem csupán a feudális mezőgazdaság elmélyülését, befelé való terjeszkedését jelzi, hanem azt a tendenciát szintén, amely a szabad határt — lényegében tehát már a polgári agrárviszonyok formáit is — előrevetíti, ugyancsak Kovacsóczy igényli. Ő írja 1588-ban: „Mindenféle barom-majorságnak szaporításokra ... gondot viseljen, kinek tartásokra aminemő gabonák kelletnek, afféléket készítsen és vettessen.” Valójában tehát már a *szántóhatárbeli takarmánynövénytermesztés szükségességét* ismeri fel, ami még akkor is jelentős, ha tudjuk, hogy erre széles körben évszázadok múltán a nyomásrendszer felszámolásával, a feudalizmus gazdasági formációjának szétzúzásával egyetemben kerülhetett csak sor.

A halastavak, a malmok s a korcsomák szintén szerepelnek az instrukciókban. Részben az önellátás, részben pedig — különösképpen a korcsmáriás esetében — a *pénzszerezés* miatt. Ellentétben a faluközösséggel, amely — oltalmazva az erdőt, legelőt s mindenféle

létalapot — mindig is a javak pénzzé tétele ellen hoz szabályokat; hiszen az árutermelő és nem a csak szükségleteit kielégítő, önellátó családi gazdaság az, amely a közvagyon veszélyezteteti, az foglal, irt és erdői, kaszál sokat, hogy a piac révén (még ha a közösség rovására is) gyarapodhassék. A földesúri üzem már nem csupán a jobbágy háztartások szolgáltatásainak beszedésére és a tékozlás ellen fogalmaz meg utasításokat, hanem sok esetben előírja, hogy a cél a minél nagyobb jövedelem, pénzübeli nyereség biztosítása.

Kávási Gergely prefektust 1624-ben így oktatják: „nem utolsó jövedelme az jószágnak a korcsmáriás és esztendőnként való búzaszállítás. ... Az majorságbeli bort pediglen szüretnek idein elégségesse kell tenni pénzen vett borral, arra, hogy meg ne fogyatkozzék a korcsoma csak egy falujokban is önagyságoknak...” Kovacsóczy pedig nemcsak arra biztatja provizorát, Egry Györgyöt, hogy Erdély határán túlról szerezzen eladnivaló marhát, hanem arra is, hogy az itteni sokadalmakon szintén vásároljon és nyereséggel adja tovább: „csak gyakorta forduljon pénze meg”. Ő különben 1592-ben apró barmot, berbécset, mézet, viaszt, bőrt — még róka- és nyestbőröket is — gyűjtet, hogy jövedelmét szaporítsa. „In summa — mondja — valamiből hasznot tud szerezni, nagyból, kicsinből, érte legyen, mindenben forgassa elméjét és gyakorolja magát.”

6. A fejedelmi birtokot rendező utasítás

A fejedelmi gazdasági instrukciók külön való tárgyalását mindenekelőtt az indokolja, hogy a várbirtokok, valamint a fiskus és a fejedelmi család tulajdonában levő uradalmak a népességnek és a mezőgazdasági termelésnek igen széles egybefogó szervezeti keretei voltak. A fejedelmet — a vizsgált időszakban — több falubeli részjószág jobbágya szolgálta, és igen-igen sok helység népe teljes egészében őt uralta.³¹ Az egybetartozó települések — igazgatásilag, törvénykezés dolgában s a gazdálkodásnak irányt szabó fejedelmi elképzelés szempontjából is — hasonló módon rendszabályozott világot jelentettek.

A társadalom alakulatainak méretnagysága már önmagában is okozhat minőségbeli különbségeket. A nagyobb gazdasági erőt tömörítő, mozgósító fejedelmi birtok kiterjedtebb volta mind a gazdálkodást, mind a szervezettséget, s következésképpen a paraszti életvitelt, ugyancsak sajátos vonásokkal ruházta fel. Jóllehet a fejedelmek gazdaság-, birtokpolitikai nézetei különbözőek voltak és a kincstári, valamint a fejedelmi családi birtokkomplexum sem jelentett tartós egységet, évszázadokkal szembeszegülő mozdulatlanságot — ez a keret szintén rányomta bélyegét³²

³¹ L. D. Prodan idézett munkáját, amelyben 6 az uradalmak tartozékait, a részjószágokat is számba veszi.

³² Jakó Zsigmond: *i.m.* XXVII—XXXI. — Makkai László: *I. Rákóczi György birtokának gazdasági iratai (1631—1648)*. Budapest 1954. 10—30. — D. Prodan: *i.m.* 317—333. — Mráz Vera: *Bethlen Gábor gazdaságpolitikája*. Századok 1953. 4. sz. 522.

az erdélyi társadalomfejlődésre, fokozva tájainak életrendbeli sokszínűségét, életviszonyainak gazdagabb árnyaltságát.

A fejedelmi birtokon mindenképp a gazdaságvezető részletesebb instruálása szükséges, hiszen ebben az alakulatban több a föld, számosabb az ember és természetes módon állandóbb a tulajdonos abszентizmusa. Nagyobb számú továbbá a gazdaságvezető alkalmazotti réteg is, és ellenőrzésük szintén kimunkáltabb. Ezek a vonások tükröződnek különben mind Bethlen Gábor fogarasi udvarbírájának 1623-ban, mind I. Rákóczi György gyulafehérvári provizorának 1634-ben egybeszerkesztett gazdasági instrukcióiban.³³

Bethlen Gábor már utasítása első paragrafusaiban szól arról, hogy az udvarbíró helyett is állítson és neveljen magának: „...egy jó, serény, értelmes ifjú embert keressen maga mellé, kit viceudvarbírónak substituáljon, annak csak illendő fizetést rendelvén, tartsa maga mellett, tanítsa, oktassa...” Az utasítás következő szakaszában azt mondja, hogy a jó számtartóra „nem kevesebb szüksége vagyón, mint az kenyérre... Annak okáért mindjárt egy igen jó rationistát keressen, olyat, az ki igen tökéletes és igaz okos, tudós legyen az ő tisztiben; és azt is oktassa, tanítsa, szoktassa maga mellett az gondviselésre, majorkodásra, törvénynek discussiójára. Annak az földnek szokását vegye [!] meg minden rendtartásával együtt.”

Az írásbeliség és az ellenőrzöttség együttes növekedésére vet fényt a gyulafehérvári instrukció. Ezt olvashatjuk 46. pontjában: „Minden angariában udvarbíránk summarius extractust adjon be prefektusunk kezéhez de universis perceptis et erogatis, hogy az mikor micsoda perceptióknak és erogatióknak végére akarunk menni, tudósíthasson mindenkoron felőlle.”

Épül tehát, s mert részletezőbben és elmélyülőbben szervezett, mind erőteljesebben kiformalódó intézménnyé válik a fejedelmi birtok. Szervezettsége valójában a megrekedt feudális termelési viszonyok fenntartója, maga is tartósító erő, ugyanakkor pedig műhelye is a változásoknak, elsősorban a termelési célrendszer és a termelőerők szintjének emelése területén. Az utóbbi lévén az életet gyökeresebben átalakító tényező, hadd szóljunk először erről. Rákóczi György utasításának szakszerűsége, mindenre kiterjedő gondossága a jó, a megtartó gazdát dicséri. Más források sem tudósítanak azonban arról, hogy ő a termelési technika újszerű formáival kísérletezne. (Kivéve talán azt, hogy Örményesen az 1650. évi urbárium tanúsága szerint bevezette a

³³. Bethlen Gábor instrukciója egykorú másolatban őrződött meg (ENMLvt Törzsgyűjtemény. Boer levelek). — L. Nyomtatásban MGtSz 1/1897. 13—24. Közzétette Szádeczky Lajos (*Bethlen Gábor gazdasági utasítása fogarasi udvarbírája számára*). Újabb kiadása: Prodan, D., Ursuțiu, L., Ursuțiu, M.: *Urbariile țării Făgărașului*. I. București 1970. 117—125. — I. Rákóczi György instrukciójára vonatkozólag I. Koncz József: *I. Rákóczi György gazdasági utasítása a gyulafehérvári tisztartó részére*. MGtSz 1/1894. 311—323. — L. még D. Prodan, L. Ursuțiu, M. Ursuțiu: *i.m.* 328—338. Ezekre a forrásokra a továbbiakban külön nem hivatkozunk.

háromfordulós rendszert.)³⁴ Bethlen Gábor rendelkezéseiben viszont megfogalmazódik a takarmánygabona-termesztés gondolata — miként Kovacsóczy Farkasnál is —, és ez természetesen egybefügg az istállózó állattartás jelentőségének hangsúlyosabbá válásával. Az utasításban éppen ezért nem csupán a várbeli építkezés, a palánkállítás gondos előírása szerepel, hanem — az 1623-as év jelentős hadi vállalkozásainak előkészítése, a nemzetközi politika súlyos problémái közepette — az istállóépítés is. A nagy jelentőségű elképzeléseket kis részletekben ugyancsak kimunkáló gondosságnak, a bethleni vezetői képességnek e kis gazdaság szervezői példáját csak néhány mondatot felvillantva idézzük: „Az istállóknak minden fájit csináltassa [az udvarbíró], erős talpban állassa lábait, azokat megkötozzék jól, az karókat is mind az talpfákba vessék, szépen meggerendázzák. De az gerendákat úgy hányassa, hogy minden kétölnyire három-három gerenda jusson, ezért, hogy az lovaknak székely módon állásokat kell csinálni, mely állásfákat az gerendákban kellett bevésni és szegezni fenn, alatt megint talpfácskába; melyet az földben kell besüllyesztem szépen az földdel színültig. Minden lóra egy-egy ölnyi helyt kellett mérni, az állás bevételeivel együtt... Az istállókat így szaggassák meg, hogy minden istállónak hossza 12 öl legyen, azaz hogy az egy renden 6 istálló legyen 12 ölnyi hosszú, kiben két rendben 24 ló térhet el; minden istállóra két ajtót, négy-négy ablakot csináltasson” és így tovább.

Az országot és az uradalmat egységbe foglaltan látó, a termelőerőket is egy központi cél elemeként mozgósító fejedelem természetesen a gazdálkodás jellegét megszabó alapelvekben sem lehet a mozdulatlanság, a konzervativizmus híve. Megróva udvarbíráját azért, mert a méhészet fejlesztésére vonatkozó tanácsát nem követte, azt mondja: „Mert igen bolond ratio az övé ezeránt, hogy ab antiquo így volt, s ő is csak úgy akarja.”

Az ősoktól öröklött szabályok szerint folytatott és az időjárás, valamint más természeti tényezők függvényeként felfogott gazdálkodás egyelőre azonban még nem sokat változik. Amit a fejedelem utasításaiban is igényelhet, az a jobb, más vidéki tapasztalatok általánosítása, új termelési ágak bevezetése vagy előtérbe helyezése, és mindenekfelett a piacra vihető felesleg, a pénzért értékesíthető áru termelésének fokozottabb igénylése. Gazdasági instrukciójában megköveteli fogarasi udvarbírájától, hogy Havasalföldre, ahol „jó áron eladhatni a gabonát”, mintegy kétezer köbölnyi búzát szállítson, valamint azt, hogy Moldvából, a Dnyeszter és a Prut mellől, Havasalföldről pedig a Duna mellől vásároljon tenyészteni való disznókat.³⁵

Birtokpolitikája is érthetőbbé válik akkor, ha a függetlenségi harcokhoz minden anyagi erőforrást mozgósítani tudó fejedelem

³⁴ Makkai László: *i.m.* 67.

³⁵ Havasalfölddel való kapcsolataira l. még: Lupaş, I.: *Documente istorice transilvane*. I. Cluj 1940. 150—159.

törekvéseiben az uradalom helyét is megkeressük. Valójában az erdélyi fejedelmi bevételek a Báthoryak idején 5—6000 forintra rúgtak, míg az ő jövedelme 1629-ben 164 010 frt-ot és 54 dénárt tett ki — és ebből 41 487 frt és 34 dénárnyi bevétel az uradalmak pénztáraiból származott.³⁶ Ez a sajátos, merkantilista jellegű kereskedelmi politikától meghatározott gazdasági célrendszer hosszabb gyakorlat rendjén magát az intézményt, az uradalmat is számottevő mértékben átalakíthatta volna. Sajnálatos módon azonban ez a kezdeményezés nem válhatott folyamattá. Rákóczi György gazdasági utasításában például már ismét csak a magánföldesúri instrukciókból ismeretes kereskedelemre, pénzjövedelem szerzésére biztató formulák szerepelnek. Máskülönb a szarvasmarha-eladás, a korcsmáriás jövedelmének gyarapítása vagy a veteményekből, szénából, aszalt gyümölcsből való pénzszerzés kisszerű formái is utalnak a majorsági gazdálkodás egyik célkitűzésére, a szűkebb körű belső piaccal számoló feleslegtermelésre és a helyi árucserre-forgalomba való beépülésre.

Ezt a jelleget, valójában a kelet-európai robotoltató nagybirtokrendszert erősíti meg a jobbágyi munkaszolgáltatás fokozódó igénybevétele is. Már Bethlen Gábor megszabja, hogy „Az szegénységre pedig harmadik hétben kerül az szolgálat. Magoknak két hetek leszen, harmadikot nekünk szolgálja...” Sőt, a fogarasi uradalomban a sürgető munkák idején már a szükséglet, a parancs szerinti robotoltatás rendje is bevezethető: „Aratásra, ugarlásra, szántásra, keverésre, kaszálásra pedig megmondja udvarbíránk nekik, hogy az megnevezett négy vagy öt dologra ne az rendhez tartsák magokat, hanem akkor, amint kívánja az szükség és parancsolják nekik, úgy jöjjenek az szolgálatra.”

Nem lévén célunk magának a mezőgazdasági termelésnek vagy a feudális termelési viszonyoknak a vizsgálata, a fejedelmi gazdasági utasítások további értékes tanulságokat rejtő részleteinek elemzéséről le kell mondanunk. Lényegesnek tartjuk azonban annak a mozzanatnak a hangsúlyossá tételét, hogy a földesúri, kincstári és fejedelmi uradalmak mint életigazgató intézmények, mint termelési folyamatot szervező keretek ebben a korszakban igen jelentőssé váltak. Maga az alapforma, a faluközösség nem vesztette el fontosságát, továbbra is megmaradt szabályokkal övezett, egyezségekkel szilárdított alapegységként, mint olyan keret, amely mind a paraszti, mind a földesúri gazdálkodást lehetővé tette, a termelés feltételeit biztosította. A földesúri és fejedelmi birtok, az uradalom szabályozottsága pedig ráépült — mint a közvetlen termelést működtető intézmény — ezekre a falvakra és összetevőikre, a jobbágyi, paraszti gazdaságok sokaságára.

Mind a különböző jellegű falutörvényekben, mind a gazdasági utasításokban természetesen felfedhető az öröklött rend módosítására törekedés, a változtatás igénye. Egy-egy esetben — mint a Bethlen Gábor tágabb kitekintésű, nagyobb távlatokba beleépülő gazdasági nézeteiben —

³⁶ Mráz Vera: *i.m.* 536—537. Vö. MGtSZ 3/1896. 222.

már a keret gyors átalakulásának lehetősége is körvonalazódik. Egészében véve azonban az elemzett évtizedekben csak rögzítődnek és szabályozottabban, jobban működtethetővé válnak a mezőgazdaságot feudális formákban éltető közösségek és szervezetek. Így a következő századokban a faluközösség még ott is lassabban alakul át, ahol szabadparaszti többség biztosítja a jelentősebb önkormányzatot; hiszen nem válik uralkodóvá a paraszti áruterelés, és legfőképpen nem változnak meg számottevő mértékben a termelőerők. Még inkább nyomon követhető ez a fejlődési vonal, irányzat abban az erdélyi majorsági birtokkeretben, amely feltehetőleg a XVII. század közepére szilárdul meg, szintén feudalizmust, régi termelési, társadalmi viszonyokat jobb módon rögzítően. A változás itt-ott szembetűnő, a mezőgazdaságban sokirányú fejlődés tapasztalható, de — mint már előljáróban mondtuk — mindez nem forradalmasító, még nem a feudalizmust felbomlasztó erő.

A paraszti világ és életrend kereteit, valamint a mezőgazdasági termelőmunka intézményeit vizsgálónak ettől az időszaktól kezdve (a XVII. század végén és főleg a XVIII. században) az írásban foglalt szabályozások mind nagyobb számban nyújtanak lehetőségeket a kutatásra. A források számának növekedése, tartalmi gazdagodásuk sem feledtetheti azonban azt, hogy a múltról vallomást tevő mezőgazdasági rendtartások, egyezségek, utasítások ebben a korábbi időszakban jelentkeznek és sokasodnak meg. Maga a jelenség is — a gazdasági vonatkozású írásos statútumok gyarapodása — az erdélyi feudalizmusban meghonosuló szakszerűsödés tanúsága. Ahogyan a céhipar régies keretei között az egyes munkafolyamatok részfeladataihoz mindinkább alkalmas szerszámok születnek, ahogyan a világi értelmiség a szellemi munka mind több területén alkalmazkodik a növekvő szükségletekhez, úgy formálódnak ki a mind sokrétűbb kapcsolatokat, feladatokat írásban is rögzítő emberek, a falutörvényeket megfogalmazók, a gazdasági utasításokat írók és másolók.³⁷ Végezetül hadd említsük meg tehát azt, hogy éppen ez a sajátos szerepkörű írásbeliség az akkor még éppen csak kezdő lépéseit megtevő mezőgazdasági szakirodalomnak³⁸ is a helyettesítője, vagy másként szemlélve: a mezőgazdasági szakirodalomnak a jelentkezése.

³⁷ Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest 1976. 30—31.

³⁸ Ifj. Barta János: *Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században*. Budapest 1973. 9—14.